

آجرکاری بناهای قاجار و پهلوی در تهران و تبریز

تألیف:

علیرضا شیخی

دانشیار دانشگاه هنر

زینب عابدیان جلودار

ساینا جاهدی فیروزبخت

سرشناسه	شیخی، علیرضا، ۱۳۵۹-
عنوان و نام پدیدآور	آجرکاری بناهای قاجار و پهلوی در تهران و تبریز/تالیف علیرضا شیخی، زینب عابدیان جلودار، سائنا جاهدی فیروزبخت.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه هنر، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	۲۶۸ ص.: مصور، جدول.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۸۴-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا
یادداشت	کتابنامه: ص. [۲۲۹-۲۳۷].
موضوع	آجرکاری -- ایران -- تبریز Brickworks -- Iran -- Tabriz آجرکاری -- ایران -- تهران Brickworks -- Iran -- Tehran معماری ایرانی -- تبریز -- ترکیب، تناسب و غیره Architecture, Iranian -- Tabriz -- Composition, proportions, etc معماری ایرانی -- تهران -- ترکیب، تناسب و غیره Architecture, Iranian -- Tehran -- Composition, proportion, etc
شناسه افزوده	عابدیان جلودار، زینب، ۱۳۷۲-
شناسه افزوده	جاهدی فیروزبخت، سائنا، ۱۳۷۳-
شناسه افزوده	دانشگاه هنر
رده‌بندی کنگره	THV۶۹۷
رده‌بندی دیویی	۷۳۷۰۹۵۵/۶۶۶
شماره کتابشناسی ملی	۹۵۱۱۱۲۷
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیپا
نام کتاب	آجرکاری بناهای قاجار و پهلوی در تهران و تبریز
تألیف	علیرضا شیخی، زینب عابدیان جلودار، سائنا جاهدی فیروزبخت
صفحه‌آرا	کیمیا منجمی
چاپ اول	۱۴۰۲
بها	۱۸۰۰۰۰ ریال
شمارگان	۱۰۰ نسخه
قطع	وزیری
شابک	ISBN: 978-600-6513-84-3 ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۸۴-۳

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۶۶۷۲ (۰۲۱)

*** کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

*** مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

مقدمه	۹
فصل اول: جریانات و تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی تاثیرگذار در دوران قاجار و پهلوی تهران و تبریز	۱۳
۱- تاریخ، سیاست و عوامل اجتماعی در دوران قاجار و پهلوی	۱۵
۲- فرهنگ و هنر در دوره‌های قاجار و پهلوی	۲۳
- مدرنیته	۲۴
- ملی‌گرایی (باستان‌گرایی)	۲۷
- تداوم سنت‌ها	۲۹
۳- معماری تهران و تبریز در دوران قاجار و پهلوی	۲۹
- تهران	۲۹
- تبریز	۳۴
فصل دوم: آجر و آجرکاری در معماری ایران	۳۹
۱- آجر و آجرکاری	۴۱
- آجر	۴۱
- آجرکاری	۴۲
- تاریخچه و کاربرد آجر در تاریخ	۴۲
۲- ابعاد آجر	۴۴
۳- انواع آجر از لحاظ شیوه تولید	۴۶
- آجر واکوب و آبدال	۴۶
- آجر پیش‌بر (پیش‌بر)	۴۶
- آجر مهری (قالبی)	۴۶
- آجر تراش	۴۷
- آجرهای تزئینی قالبی و تراش	۴۸
- آجر آبساب	۴۸
-انواع قطعات آجری حاصل از تراش آجر کامل (آجربرشی)	۴۸
۴- انواع چیدمان‌های آجر	۵۴
- رگ‌چینی (رگ‌چینی)	۵۴
- گل‌اندازی (گل‌چین)	۵۵

- گره‌سازی و نقشمایه‌ها	۵۵
- خفته و رفته (پتکین)	۵۶
- خوون چینی	۵۶
- آجر چینی به صورت گره و مشبک (فخر و میدین)	۵۶
- نقوش جناقی (آبشاری)	۵۶
- نقوش حصیری (بادبزی)	۵۷
۵- انواع قوس‌های آجری	۵۷
فصل سوم: نقوش تزیینی آجری در بناهای تهران در دوران قاجار و پهلوی	۶۱
نقوش تزیینی آجری در بناهای تهران در دوران قاجار و پهلوی	۶۳
۱- نقش حاشیه‌های آجری	۶۴
الف- نقش هندسی حاشیه‌ها	۶۵
- نقش واگیره هندسی حاشیه‌ها	۶۵
- نقش قطاربندی حاشیه‌ها	۷۱
- نقش زنجیره خمپا حاشیه‌ها	۷۲
ب- نقش گیاهی حاشیه‌های آجری	۷۳
-نقش واگیره گیاهی حاشیه‌ها	۷۳
- نقش گلدانی شکل (نرده‌ای) حاشیه‌ها	۷۷
۲- نقش متن جداره‌های آجری	۷۸
۳- نقش عناصر منفرد (یگانه) آجری	۸۴
- نقش عناصر منفرد (یگانه) مکمل	۸۴
- نقشمایه‌های هندسی منفرد (یگانه)	۸۸
- نقش سردر و بالای پنجره‌های منفرد (یگانه)	۹۱
۴- نقش مشبک‌های آجری	۹۴
۵- واکاوی و برآیند نمونه‌ها	۹۵
فصل چهارم: فرم آجری در بناهای تهران در دوران قاجار و پهلوی	۱۰۷
فرم آجری بناهای تهران در دوران قاجار و پهلوی	۱۰۸
۱- فرم سنتوری‌های آجری	۱۰۸
- فرم سنتوری نماهای ورودی	۱۰۹
-فرم سنتوری در و پنجره‌ها	۱۱۱
۲- فرم قوس‌های در، پنجره و جداره‌ها	۱۱۲
- فرم قوس‌های سنتی در، پنجره و جداره‌ها	۱۱۲
- فرم قوس‌های نوین در، پنجره و جداره‌ها	۱۱۵
۳- فرم ستون‌نماهای آجری	۱۱۷
۴- واکاوی و برآیند نمونه‌ها	۱۱۷
فصل پنجم: نقوش تزیینی آجری در بناهای تبریز در دوران قاجار و پهلوی	۱۲۳

نقوش آجری بناهای تبریز در دوران قاجار و پهلوی	۱۲۴
۱- نقش حاشیه‌های آجری	۱۲۵
الف- نقش هندسی حاشیه‌های آجری	۱۲۵
- واگیره هندسی	۱۲۵
-نقش زنجیره خمپا حاشیه‌های آجری	۱۳۳
ب- نقش گیاهی حاشیه‌های آجری	۱۳۶
۲- نقش متن جداره‌های آجری	۱۳۸
- نقش متن جداره‌ها	۱۳۸
- کاربندی جداره‌ها	۱۵۱
۳- عناصر منفرد	۱۵۷
- نقش عناصر منفرد بر روی جداره‌ها	۱۵۷
- نقوش و گره‌های هندسی	۱۷۳
۴- مشبک‌ها	۱۷۵
۵- واکاوی و برآیند نمونه‌ها	۱۷۶
فصل ششم: فرم آجری در بناهای تبریز در دوران قاجار و پهلوی	۱۸۳
فرم‌های آجری بناهای تبریز در دوره قاجار و پهلوی	۱۸۴
۱- فرم سنتوری‌های آجری	۱۸۴
- فرم سنتوری‌های نمای ورودی	۱۸۴
- فرم سنتوری در و پنجره‌ها	۱۸۶
۲- فرم قوس‌های در و پنجره‌ها و جداره‌های آجری	۱۹۳
- فرم قوس‌های سنتی در و پنجره و جداره‌های آجری	۱۹۳
- فرم قوس‌های نوین در و پنجره و جداره‌های آجری	۲۰۳
۳- فرم ستون‌نماهای آجری	۲۰۹
۴- واکاوی و برآیند نمونه‌ها	۲۱۰
فصل هفتم: تطبیق فرم و تزیینات آجری در تهران و تبریز دوران قاجار و پهلوی	۲۱۵
۱- آجرکاری و تحولات اجتماعی	۲۱۶
۲- تزیینات آجرکاری دوره‌های قاجار و پهلوی	۲۲۰
۳- آجرقالی و آجرتراش دوران قاجار و پهلوی	۲۲۲
۴- کاربرد آجر در اجزای بناهای دوران قاجار و پهلوی	۲۲۳
۵- تطبیق تزیینات آجرکاری تهران و تبریز و مقایسه آن در دوران قاجار و پهلوی	۲۲۳
منابع	۲۲۹

مقدمه

هنرمندان ایرانی همواره در عرصه تزیینات معماری از دوره‌های پیش از تاریخ تا دوره معاصر خوش درخشیدند و آثار متنوع و زیبایی که دارای غنای فرهنگی و نشانگر باور آنها بوده‌است، خلق کرده‌اند. آجرکاری یکی از همین شیوه‌های تزیین بناهاست که همواره در معماری کاربرد بسیاری دارد. آجر در دوران قبل از اسلام در ساخت ساختمان‌ها به کار رفته‌است و در ادوار اسلامی ایران از آن به طور گسترده‌تر در ابنیه بسیاری نه تنها در ساخت بلکه در تزیینات نمای آنها استفاده شده‌است. آجرهای تزیینی در دوره سلجوقیان در بناهای بسیاری کاربرد داشت و به نقطه اوج زیبایی و کاربرد خود رسید به طوری که شاهکارهای یکپارچه آجری بسیاری خلق شدند. با این حال آجر در دوره‌های بعد در کنار مصالح دیگری چون گچ و کاشی قرار گرفت و به ندرت عامل اصلی تزیینات بود.

در برهه‌ی تقریباً ۲۵۰ ساله پایتختی تهران تحولات بسیار زیادی در سیمای شهری صورت گرفته است. تهرانی که تا پیش از آن رشد چندان زیادی نداشت با آغاز حکومت قاجاریان توجه بسیاری شده‌است؛ ساخت و سازها گسترش یافت و استفاده از آجر بار دیگر در تزیینات ساختمان‌ها رشد چشمگیری کرد به طوری که دوباره ساختمان‌های تماماً آجری ایجاد شدند. علاوه بر آن تبریز نیز از این تغییرات دور نماند و به سبب موقعیت و اهمیت سیاسی این منطقه رشد چشمگیری در معماری آن اتفاق افتاد. تبریز یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های معماری آجری در دوره‌های مختلف تاریخی بود که بناهای متعددی از آنها به یادگار مانده است، خانه‌های دوران قاجار و پهلوی که در بیشتر آنها از هنر آجرکاری بهره مند شده‌اند نمونه بارز این ادعاست که این در خانه‌ها شاهد تلفیق آجر با دیگر مصالح مورد استفاده در معماری مانند گچ و کاشی دیده می‌شود. در دوره قاجار شاهد به کارگیری بهترین نقوش گلچین آجری در ساخت بازار، مساجد، خانه‌ها، حمام، کلیسا و روبرو هستیم. هنر آجرکاری در این دوره با تعدد ترکیبات، طرح و تنوع در نقوش ایجاد کرده و ساختار فرمی آن را متحول ساخته‌است.

جریان‌های تاثیرگذار زیادی هنر دوره قاجار و پهلوی را تحت تاثیر قرار داد و مسبب تحولات بسیاری شد. تحولاتی که هنر این زمان را نسبت به ادوار قبل متمایز کرده و آن را شایسته مطالعه و توجه بیشتر می‌کند؛ آجرکاری و تزیینات معماری نیز از این تحولاتی دور نماند. متأسفانه با وجود نمونه‌ها ساختمان‌های بسیاری در سطح شهر، تزیینات آجری این دوران به درستی توجه و مطالعه نشده‌است و بیم آن است با رشد جمعیت نیاز به ساخت ساختمان‌های مدرن منجر به تخریب بسیاری از این ساختمان‌های باارزش آجری شود و بدون بررسی دقیق تزیینات و تاثیر

تحولات اجتماعی زمان خود بر آنها رو به نابودی روند و بخشی از هویت فرهنگی و هنری ایران بدون شناخت از بین برود.

مطالعات پیشین مرتبط به موضوع مورد بررسی را می‌توان در این منابع دید: مهدی مکی‌نژاد (۱۳۹۷) در کتاب آجرستان به جمع‌آوری مجموعه مقالات همایش آجر و آجرکاری در هنر و معماری ایران پرداخته‌است. وی نیز در کتاب تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزیینات اسلامی (۱۳۹۷) کاشی‌کاری و گچ‌بری را در دو بخش تحولات تاریخی، تصویری و محتوای نقوش تزیینی و بخش انواع تزیینات در معماری اسلامی ایران مطالعه کرده‌است. زینب نوری‌جمشیدی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعه مقایسه‌ای نقوش آجری در سیمای شهری اصفهان و تهران در زمان پهلوی اول به شرح آجرکاری تهران و اصفهان و مقایسه ویژگی‌های آن دو پرداخته‌است. سمیه اسدی قجرلو (۱۳۹۴) در مقاله بررسی آجرکاری در دوران پهلوی اول و دوم به تنوع سبکی تزیینات معماری در این دوره پرداخته‌شده و وجه اشتراک و افتراق بین دو سبک را بررسی کرده‌است. باقر حسینی و زهرا سیدین خراسانی (۱۳۹۵) در کتاب مجموعه جامع مصالح‌شناسی: دفتر اول: آجر؛ در معماری، زیبایی‌ها و کارایی‌ها مطالعه‌ای از نظر تاریخی و تکنیکی آجر داشته‌اند. مصطفی کیانی (۱۳۹۲) در مقاله جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول عمیقا به شرح ارتباط تحولات تاثیرگذار اجتماعی در معماری و اهمیت آجرکاری در معماری دوره پهلوی اول پرداخته‌است. علی اصغر شیرازی و میلاد یونسی (۱۳۹۰) در مقاله تاثیر ملی‌گرایی بر معماری بناهای حکومتی دوره پهلوی اول، چگونگی تاثیرگذاری ملی‌گرایی بر معماری بناهای حکومتی دوره پهلوی اول را بررسی کرده‌اند. بهرام آجرلو (۱۳۸۹) در درآمدی بر سبک معماری آذربایجان به بررسی و توصیف سبک آذربایجانی و معماری آن می‌پردازد و ویژگی‌های بصری متفاوت در قرن هفتم و هشتم که آن را از سایر سبک‌ها متمایز می‌کند. بهروز عمرانی و حسین اسماعیلی (۱۳۸۶) در کتاب مساجد تاریخی آذربایجان شرقی، معماری و تاریخچه مساجد تاریخی استان آذربایجان شرقی بررسی شده‌است و اطلاعات مختصری در مورد معماری مساجد و دوری ساخت آن را در اختیار قرار داده‌است. همین نویسندگان (۱۳۸۴) در تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم به بررسی خانه‌های موجود در تبریز پس از زلزله ویرانگر تبریز پرداخته‌است و سبک معماری بیشتر خانه‌ها پس از زلزله را بررسی شده‌است و به توصیف و تحلیل انواع تزیینات موجود و جایگاه خانه در تبریز پرداخته‌است و خانه‌های موجود در شهر تبریز را معرفی کرده‌است. حسین سلطانزاده در کتاب فضاهای ورودی خانه‌های تهران (۱۳۷۱) به جمع‌آوری تصاویر برخی از فرم‌های آجری ورودی خانه‌ها پرداخته‌است. حسین زمرشیدی (۱۳۶۷) در کتاب طاق و قوس در معماری ایران، به بررسی سیر تاریخی استفاده از انواع فرم قوس‌ها در معماری و شیوه ترسیم آنها پرداخته‌است. روی هم‌رفته منابعی اندک در رابطه با آجرکاری دوره‌های قاجار و پهلوی موجود است که غالب آنها از منظر معماری و جایگاه آجر در معماری و همچنین مطالعات تاریخی و تکنیکی آجر پرداخته‌اند.

از این‌رو در پژوهش پیش رو، تلاش برای حفظ و مطالعه بهتر آجرکاری تهران و تبریز و تاثیر تحولات اجتماعی بر آنها در دوران قاجار و پهلوی صورت گرفته‌است؛ چرا که دوران قاجار و پهلوی برهه رواج مجدد آجرکاری در ایران است و پس از آن با ورود معماری و مصالح مدرن، آجرکاری به تدریج رو به افول رفت و معماری دگرگون شد. از این‌رو به این پرسش اهتمام خواهد شد:

تزئینات آجرکاری بناهای تهران و تبریز دوران قاجار و پهلوی چیست و عوامل اجتماعی تاثیرگذار بر آن کدام است؟

از آنجایی که این پژوهش از نوع کاربردی است، برای افزودن به مجموعه دانش موجود و شناخت و تبیین مفاهیم در رابطه با تزئینات وابسته به معماری به طور مشخص آجرکاری دوران معاصر (حدوداً ۲۵۰ سال اخیر) انجام شده است و تلاش نیز برآن بوده تا به خوبی کارآمد باشد. این پژوهش به جای تعمیم یافته‌ها، در جستجو درک عمیق از پدیده‌های مورد بررسی است از این جهت با رویکردی کیفی (هدفمند) انجام شده است. از میان انواع زیرمجموعه‌های پژوهش‌های کیفی، این پژوهش در گروه نمونه‌گیری متوالی جای گرفته و به روش گلوله‌برفی به مطالعه نمونه‌ها پرداخته شده است. در این راستا، ابتدا بناهایی که دارای شماره ثبت ملی هستند شناسایی شده و بر مبنای آنها برخی از نمونه‌ها به طور مشخص به دست آمده‌اند اما از آنجایی که تمام نمونه‌ها شناخته شده نیستند با مساعدت متخصصان، منابع مکتوب چاپ شده، وبسایت‌ها و همچنین مطالعات و جستجو در مناطقی با بافت قدیمی تهران و تبریز نمونه‌های دیگر معرفی و یافت شده‌اند. روند جستجو نمونه‌ها تا رسیدن به پدیده اشباع در انتخاب شاخص‌ترین موارد ادامه داشته است. همچنین لازم به ذکر است با روش توصیفی-تحلیلی به تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته و اطلاعات با مطالعات کتابخانه‌ای و برای ثبت تصاویر و فن‌شناسی آجرها مطالعات میدانی مد نظر بوده است. بر این اساس تزئینات آجری مورد تحلیل بصری (شامل بررسی و تحلیل و طبقه بندی نقوش آنها) و اجتماعی (تحولات و تاثیرات برهنر آجر کاری ایران در این دوره) قرار گرفته و در نهایت تزئینات آجرکاری دوره قاجار با دوره پهلوی مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته است.

محدوده زمانی این پژوهش که مصادف با رواج مجدد استفاده گسترده از آجر و آجرکاری است از دوره آغاز پایتختی تهران در سلسله قاجار تا انتهای دوره پهلوی دوم را شامل شده و محدوده مکانی آن شهر تهران و تبریز است. آنچه در آنها بیشترین اهمیت را دارد بافت قدیمی شهرهاست. به خصوص شهر تهران که در دوره قاجار به عنوان پایتخت و یا دارالخلافه نامیده شده است اما با گسترش شهرسازی در دوره پهلوی، شهرستان تهران به مرور زمان تشکیل و از اهمیت خاصی برخوردار شد. از این رو در جای جای آن بناهای بسیاری ساخته شد. همچنین تبریز به عنوان شهر ولیعهدنشین دارای جایگاهی مهم در این دوران است. به همین جهت در تمام این سال‌ها بناهای متعددی در آن دو شهر ساخته شده که کارکردهای گوناگون نظامی و دولتی، اشرافی و سلطنتی، عمومی و عام‌المنفعه، تجاری و مسکونی داشته‌اند. دستیابی به آدرس‌ها و شناسایی بناها، برخی از لیست بناهای وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی با شماره ثبت ملی به دست آمده و تعدادی از منابع مکتوب در سازمان زیباسازی شهر تهران که شامل بناهایی با ارزش اما فاقد شماره ثبت ملی در مجموعه پنج‌جلدی تهران قدیم و مجموعه ۲۵ جلدی تهران پژوهی هستند. بقیه نمونه‌ها توسط نگارندگان در مناطق قدیم تهران اخذ شده‌اند. در حال حاضر، تهران دارای ۲۲ منطقه است و بناهای مورد اهمیت این پژوهش از مناطق ۱-۲-۶-۷-۱۰-۱۱-۱۲-۱۳-۱۴-۱۶ یافت شده‌اند. تعداد این نمونه‌ها ۱۶۷ بنا است که بیشترین نمونه‌ها مربوط به بافت قدیمی (مناطق ۱۲ و ۱۱) است.

از بناهای تبریز ۸۳ نمونه دارای شماره ثبت است و بقیه نمونه‌ها توسط نگارندگان در مناطق قدیم تبریز اخذ شده است. در حال حاضر تبریز دارای ۱۰ منطقه می‌باشد که تجمع بافت قدیمی در مناطق ۳-۴-۶-۸-۱۰ می‌باشد و دیگر مناطق جزو بافت تازه ساخت و شهرک‌های جدید

تبریز می‌باشند. از جمله: خیابان‌ها و محله‌های قدیمی تبریز شامل: حکم‌آباد، بازار، قونقاباشی، انگج، قراملک، تربیت، اهراب، سرخاب، ارک، قره باغی‌ها، درب باغمیشه، دوه چی (شمس تبریزی)، شتربان، سرخاب، ششگلان، شنبغزان، نویر، دارایی، فردوسی، کوی چرنداب، کوی ویجویه و عباسی می‌باشد. تمام نمونه‌ها در بخش پیوست جای گرفته‌اند.

از جمله مهم‌ترین موانع محدودیت در جمع‌آوری اطلاعات بصری و یا عکاسی‌های میدانی بوده‌است. عواملی از جمله ممنوعیت عکاسی در بعضی از بناها به لحاظ کاربرد فعلی که اختصاص به ارگان‌های نظامی، امنیتی و سیاسی دارند؛ بناهایی که در حال حاضر دارای مالکیت خصوصی‌اند؛ بناهایی که نیازمند کسب مجوز با زمان طولانی بود یا در معرض ازدحام جمعیت قرار دارند. بناهایی که روی آنها نصب انواع تابلو، علائم، نوشته، انواع سیم کشی و لوله تاسیساتی انجام شده‌بود یا در حال مرمت بوده و اجازه بازدید نداشته‌اند و... از جهتی دیگر در برخی از موارد به‌رغم امکان دسترسی به بنا، عواملی از جمله: دور بودن تزیینات از دوربین و زاویه بد عکاسی؛ شرایط نوری نامساعد؛ تخریب برخی بناها؛ سرقت سردرها؛ کثیفی و یا رنگ‌شدن برخی آجرکاری‌ها؛ مرمت نادرست و تغییر شکل برخی نمونه‌ها و... کار را برای نگارندگان دشوار کرد. به‌علاوه موارد مذکور، نبود کفایت منابع اطلاعاتی و متخصص با موضوع پژوهش و شیوع بیماری کرونا از عوامل دیگر محدودیت‌ها می‌توان برشمرد.

این نوشتار در هفت فصل تنظیم شده‌است: در فصل نخست جریانات و تحولات سیاسی و اجتماعی تاثیرگذار در این دوره از تاریخ و معماری تهران و تبریز مطالعه شده‌است. در فصل دوم آجر و آجرکاری، انواع آجر و تزیینات آن، انواع قوس‌های آجری ارائه شده‌است. فصل سوم به نمونه‌های نقوش تزیینی آجری تهران و دسته‌بندی و تحلیل آنها اختصاص یافته‌است. در ادامه فصل چهارم فرم‌های معماری و قوس‌های تهران مطالعه شده‌است. فصل پنجم و ششم نمونه‌های نقوش تزیینی آجری از تبریز، دسته‌بندی و تحلیل آنها و فرم‌های معماری و قوس‌های تبریز مورد اهتمام بوده و در فصل هفتم نتایج و مقایسه آجرکاری دوره‌های قاجار و پهلوی ارائه شده که بیانگر چگونگی تأثیرات اجتماعی بر آجرکاری، نقوش و قوس‌های آنهاست.